

UOT 82.091

XX ƏSRİN 60-80-ci İLLƏRİNDƏ ABBAS PƏNAHİ MAKULUNUN TARİXİ ROMANLARINDA BÖLÜNMÜŞ VƏTƏN VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ BÜTÖVLÜK İDEYALARI

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, mühacirət nasiri, milli-azadlıq hərəkatı, təriqətçilik, yardım komitələri, istibdad, milli-mənəvi bütövlük, bolşevik ideologiyası.

Abbas Pənahi Makulu Cənubi Azərbaycan nəsrində 60-80-ci illərdə yazdığı “Səttarxan” (1983), “Xiyabani” (1979), “Heydər Əmioğlu” (1985) tarixi romanları ilə məşhurdur.

“Səttarxan” romanını hələ Cənubi Azərbaycanda yazsa da əsər itmiş, yazıçı onu Bakıda bərpa edə bilmişdir. Roman 1972-ci ildə Moskvada, 1983-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. A.P.Makulun “Səttarxan” romanı kommunist ideologiyasının təsiri altında yazıldığından vətənin o tayında Cənubi Azərbaycanda əsas məqsədə çatmaq üçün inqilabi hərəkatla yanaşı, qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan yeni, modern sistemin yaradılması və xalqın maarifləndirilməsinə, bir sözlə siyasi inqilabdan az əhəmiyyət kəsb etməyən mədəni inqilaba da yüksək əhəmiyyət verilir. Lakin A.P.Makulu kommunist ideologiyasına uyğun olaraq siyasi inqilaba üstünlük verir. Onun maarifçi ziyalı obrazı Mirzə Həsən çıxış yolunu bolşevizmdə görür.

XX əsrin əvvəllərində şübhəsiz Şimali Azərbaycanda da, Cənubi Azərbaycanda da dinin mövqeyi güclü idi. A.P.Makulu “Səttarxan” romanında bu dövrdə İranda bütün işlərin də, idarəçiliyin də xanların və din xadimlərinin əlində olduğunu göstərir. “Camaatın ən kiçik işlərindən böyük işlərinə qədər hamısından mollaların xəbəri olmalı idi”. [4, s.225] Sovet ateist ideologiyası din xadimlərini mənfi, inkişafa əngəl olan qüvvə kimi qiymətləndirirdi. Halbuki din xadimləri arasından da mütərəqqi şəxsiyyətlər çıxırdı, kommunist ideologiyasına uyğun olaraq yazıçı şah və onun əyanlarını birtərəfli şəkildə yalnız mənfi obraz kimi təsvir etmişdir. Romanda Cənubi Azərbaycanda başlanan xalq inqilabı hərəkatına qarşı İran və Rusiyanın əlbir hərəkat etdiyi, azadlıqsevər qüvvələri məhv etməkdə birgə fəaliyyət göstərdikləri təsvir edilir. “Məşrutə inqilabının məğlubiyətində hərəkata qoşulmuş səbatsız ünsürlərin günahlandırılması da “Səttarxan” romanında proletar inqilabları haqqında marksist metodologiyası əsasında qoyulub həll edilmişdir. İnqilaba şəxsi qazanc məqsədi ilə qoşulmuş bu cür səbatsız zümrələr müəllifin kəskin tənqid atəşinə məruz qalır və o, əsl demokratik inqilabın necə həyata keçiriləcəyini “Piter fəhləsindən” öyrənməyi məzlum Şərqə, o sıradan İran kəndlilərinə məsləhət görür”. [6, s.129-130] Bununla da o, sovet rejimi şəraitində yaşadığı üçün İranda da, Cənubi Azərbaycanda da sosialist inqilabı tipli hərəkatın reallaşmasını istəyirdi.

İnqilabi qüvvələrə rəğbət bəsləyən Simon Daniloviç Təbrizə gələrkən həyatı həqiqətlərə rast gəldiyinin şahidi olur: “Yeniliyə doğru irəliləyən bir hərəkat ilə qarşılaşdım. Mən hələ yolda ikən Təbriz əhalisinin öz azadlığı uğrunda apardığı mübarizələr haqqında, bu mübarizəyə başçılıq edən Səttarxan haqqında çox sözlər eşitmişdim”. [4, s.270] Xarici nümayəndələr Cənubi Azərbaycanda baş verən xalq hərəkatı, onun lideri xalq qəhrəmanı Səttarxanı yüksək dəyərləndirirdilər. Səttarxan Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının əsas mahiyyətini, bu hərəkata mane olan və ona yardım edən qüvvələri müəyyənləşdirir: “Biz bu yolla getməliyik, həm də ildırım sürətilə getməliyik. Zamanın çağırışına cavab verməli, zamanla ayaqlaşmalı, onun tələbatını ödəməliyik”.

[6, s.129] Tərəqqiyə nail olmaq istəsə də Səttarxan bir tərəfdə sürətlə inkişaf edən Avropa ölkələrini, “o biri tərəfdə hər cür tərəqqiyə zidd olan İran üsul-idarəsini və onu idarə edən ləyaqətsiz, xəyanətkar adamları, onların köməkçisi olan ruhaniləri, mövhumat uçurumuna yuvarlanmış camaatı, dünənə kimi özünü azadlıq tərəfdarları hesab edən adamları düşünür və öhdəsinə aldığı vəzifənin nə qədər çətin, nə qədər ağır olduğunu daha artıq dərk edirdi. Bütün bunlar onun arzuları və planlarının həyata keçirilməsinə böyük maneə təşkil etdiyi bir vaxtda, ancaq rus-sosial demokratlarının inamla apardıqları cəsarətli işlər onu ruhlandırır, ona ilham verirdi. O, indi yenə də bu haqda düşünür, bərk ayaqda Bakı ilə əlaqəyə girişməyi mümkün hesab edir, oradakı inqilabçılardan kömək ola biləcəyi ilə özünə təskinlik verirdi”. [5, s.4] Səttarxan Bakıya, Şimali Azərbaycana öz arxası, ilham mənbəyi, öz eli, vətəni kimi baxır.

Eyni zamanda o, məşrutəyə şahlıq hüququnu məhdudlaşdıran parlament üsulu kimi baxır, onu monarxiyadan, mütləqiyyətdən üstün hesab edir, onun dinə, məzhəbə zərəri olmadığını bildirir. Bununla da Abbas Pənahi Makulu “xalq hərəkətinin dar bir çərçivədə, məhdud maraqlar və mənafeələr üçün deyil, regional və qlobal əhəmiyyətli problemlərin həlli uğrunda aparıldığını nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Həm də yazıçı göstərmək istəmişdir ki, Azərbaycan xalqı öz mübarizəsində tək deyildir, arxasız-köməksiz qalmamışdır; əgər irticaçı qüvvələrə beynəlxalq imperializm, o zaman dünya jandarmlığı iddiasında olan rus çarizmi qahmar çıxırsa, Səttarxan hərəkətinə yardım üçün də Bakı və Tiflisdə xüsusi komitələr təşkil edilir və proqressiv qüvvələr əllərindən gələn köməyi göstərməyə çalışırdılar”. [6, s.129-130] Bunlardan “İran inqilabçılarına yardım komitələri”ni göstərmək mümkündür”. [1, s.19] Yazıçı bu yardım komitələrinin meydana gəlməsinin və fəaliyyət göstərməsinin təkcə İran və Cənubi Azərbaycan üçün deyil, bütün dünyada mümkün olduğunu, faşizmə qarşı beynəlxalq qüvvələrin birləşməsinin, antifaşist koalisiyasının yaranmasının da bu yolla meydana gəlməsini, ədalətsizliyə qarşı mütərəqqi qüvvələrin birləşməsinin mümkün olduğunu göstərir.

A.Makulunun sovet ideologiyasına uyğun olaraq beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu ideyasından bəhs etməsi, türk xalqlarının qanlı düşməni olan ermənilərin Səttarxan hərəkətinə qoşulmaları heç cür həqiqətə uyğun deyildir. “Axı, biz həmişə bir ağlayıb, bir gülmüşük. Bu gün bütün Təbriz azadlıq uğrunda vuruşmağa hazırlaşarkən biz evimizdə tamaşa edə bilmərik”- deyən erməni dəstə başçısına ağsaqqal bir mücahidin: “Allah sizi dostluqdan və qonşuluqdan əskik eləməsin!” [5, s.23] deməsi yalnız sovet ideologiyasına uyğun yalançı “xalqlar dostluğu” ideyasını “əsaslandırın” boş mənasız sözlərdir. Elə məşrutə inqilabi dövründə Şimali Azərbaycanda qırğınlar, qətliaclar törədən ermənilər, Türkiyədə Şərqi Anadoluda və Cənubi Azərbaycanda da azərbaycanlıları kütləvi şəkildə məhv edirdilər.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçılarından filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhmədli haqlı olaraq yazır: “Ötən dövrlərdə zamanın ədəbi-nəzəri tələb və ölçüləri ilə qələmə alınan həmin tədqiqatların bir çoxu bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bunlara baxmayaraq, hər yeni dövrdə tarixə, sənət nümunələrinə yeni baxış, əski zamanı çağdaş meyarlarla dəyərləndirmək bütün elmlərin, o çümlədən ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən biridir”. [7] Müəllif xüsusilə müstəqillik dövründə belə yanaşmalara böyük ehtiyacın olduğunu, Cənubi Azərbaycandakı ədəbi prosesləri, bölünmüş vətən mövzusunda aparılan tədqiqatları Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təsir və əlaqə şəklində aparılması zərurətini göstərir.

V.Əhmədli daha sonra yazır: “Güneydə yaşayan soydaşlarımızın istər nəsr, istərsə də poeziyada demokratik ideyaları, ictimai motivlər müqayisə edilməklə araşdırılmaların leytmotivini təşkil etməlidir”. [7] Müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün sovet dövründə kommunist ideologiyası ilə layihələnən bölünmüş vətən mövzusunda yazılmış əsərlərin və tədqiqatların yenidən nəzərdən keçirilməsini məsləhət görür, mühacirət ədəbiyyatında bölünmüş vətən mövzusunda yeni metodologiyadan yanaşmağı ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən biri hesab edir.

Romandan məlum olur ki, xislətində xəyanət, yalan, ikiüzlülük olan şah məclisi topa tutur, millət vəkillərini zindana saldırır, qətl-qarətə əl atır, Azərbaycanı susdurmaq üçün hərbi gücdən,

istibdad və terrordan istifadə edir. Bütün İran xalqlarının ümidgahı isə Azərbaycan idi. Əsərdə ikinci bir nöqsan isə Azərbaycan xalqının qanlı düşməni daşnak Şaumyanla Cənubi Azərbaycandan olan millət vəkili Mirzə İbrahim ağanın görüşməsidir. Şimali Azərbaycan nümayəndələri Cənuba öz qardaşlıq köməyini göstərirdilər: onları silah və canlı qüvvə ilə təmin edirdilər.

İngilis konsulu ilə Səttarxanın görüşündə Böyük Britaniya dövlətinin ona “yardım etmək” vədindən imtina edən Sərdari-milli belə cavab verir: “Çox təşəkkür edirəm, cənab! Lakin cəsərlə deyə bilərəm ki, istibdad və hüquqsuzluq əleyhinə apardığımız mübarizədə Azərbaycan xalqı yardım üçün heç kəsə möhtac görmür”. [5, s.47] Böyük Britaniya özünün mənafeyini qoruması müqabilində Səttarxana pul və silahla yardım etməyi vəd edir. Səttarxanın isə ona cavabı çox mərdanədir: “Xalqın qadir əli mənə Böyük Britaniya dövlətindən daha çox kömək edir, mənə yenilməz qüvvə verə bilər. Siz bunu da yaxşı bilməlisiniz ki, nə mənim, nə də xalqımın İran xalqlarına fərmanrəvalıq etmək fikrimiz yoxdur. Biz azad olmaq, özümüzün və evimizin sahibi olmaq istəyirik. Bunun üçün də başqa azadixah xalqlar bizə kömək etdiyi kimi, yeri gəldikdə biz də fars qardaşlarımızı yardımımızı əsirgəməyəcəyik! O ki qaldı sizin təklifinizə, cənab, nə mənim, nə də mənim xalqımın Böyük Britaniya dövlətinin verəcəyi maddi yardıma və məsləhətlərə ehtiyacı yoxdur”. [5, s.50]. “Mənə xalqımın səadətindən və azadlığından başqa heç bir şey lazım deyil. Xalqımı xoşbəxt görmək mənə ən böyük mükafatdır. Xalqımı azad etmək üçün şah və onun sarayı ilə mübarizə aparmaq, onu məhv etmək, mənə hər şeydən artıq lazımdır”. [5, s.50-51] Bununla da, Səttarxan dünyanın ən güclü dövlətinin ona şah olmaqda yardımından imtina edir, şahlıq sisteminin ləğvini İranın bütün xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların bərabərhuquqlu, demokratik olmasının və azadlığının təmin olunmasını özünün əsas məramı və məqsədi hesab edir.

Romanda hər iki Azərbaycanın milli-mənəvi vəhdətini təmin edən Novruz bayramı və el adət-ənənələri də təsvir olunubdur. Sərdari-milli Azərbaycan xalqının birliyini möhkəmləndirmək üçün təriqətçiliyin aradan qaldırılmasına dair islahatlar həyata keçirir: “Geniş və əsaslı bir islahat aparmaq fikrində olan Sərdar hələ çox qədimdən qalma pis, zərərli, xalqın birliyini pozan adətləri camaatın arasından qaldırmağı lazım bilirdi. Bu adətlər durduqca Azərbaycan xalqının birliyi mümkün deyildi. Həmin adətlərin nəticəsində bu məhəllə o məhəllə ilə, bu dəstə o dəstə ilə, bu tayfa o tayfa ilə kin saxlayır, bu, bəzən onları bir-birinə düşmən edirdi. Heydəri, neməti, sünni, şiə, şeyxi, dəhri və bu kimi bir-birinə zidd olan təriqətlərdən başqa məhərrəm ayında təşkil edilən dəstələr arasında düşmənçilik olur, bir çox halda onların silahlı toqquşmaları baş verirdi. Bu adətləri aradan qaldırmaq və onların yerinə möhkəm bir ittifaq yaratmaq lazım idi. Bunun üçün Sərdar həftədə bir gün məhəllə yığıncaqları keçirməyi məsləhət görüb və özü də məhəllə ağsaqqallarının məclisini çağırırdı”. [5, s.67-68] Səttarxan eyni bir milləti parçalayan təriqətçiliyi xalqın ən böyük bəlası hesab edir, bu təriqətçiliyi aradan qaldırmaq üçün onun potensial gücündən istifadə edir.

Səttarxan İranın bütün xalqlarının - kürdlərin, azərbaycanlıların və farsların azadlığını təmin etmək istəyir: “İran xalqlarının ancaq birgə hərəkəti və doğma bir ailə kimi bərabər yaşamaları onların azadlığını təmin edə bilər”,- dedi. Buna görə də milliyyətindən asılı olmayaraq bütün İran azadixahları bu məqsədə çatmaq üçün canı-dildən çalışmalıdırlar”. [5, s.68] Səttarxan İran xalqlarının səadətini onların azadlığında, istiqlaliyyətində və bərabərhuquqluğunda görürdü.

Fars ziyahısı Məlikül-Mütəkəllim öz çıxışında deyir: “Bütün İran Azərbaycanın apardığı mübarizəni dörd gözlə izləyir. Bu hərəkət doğrudan da Azərbaycan xalqının milli hərəkətidir. Bu hərəkət olduqca mühümdür. Ona görə mühümdür ki, o, Yaxın Şərqdə başlanacaq milli hərəkətin əlifbeyidir. Yaxın Şərq azadixahlarının, xüsusən İran azadixahlarının gözü sizdə və sizin başladığınız inqilabdadır. Mən uca səslə deyirəm: Yaşasın Azərbaycan xalqı və onun başladığı milli azadlıq hərəkəti! Yaşasın Azərbaycan xalqı ilə fars xalqının sarsılmaz dostluğu!”. [5, s.72] Bununla da, xalq hərəkətinin fars xalqına qarşı deyil, şahlıq rejimi əleyhinə olduğu göstərilir.

Əsərdə rus topçusu İvanovun mühacirlərə qoşulması, Leninin Təbriz inqilabı haqqında məqaləsinin verilməsi də bolşevik ideologiyasına sadiqlikdən irəli gəlir.

Səttarxanın dostu Süleymandan aldığı məktub İngiltərənin İranda və xüsusən Cənubi Azərbaycanda talançılıq fəaliyyətini ifşa etmək baxımından maraqlıdır: “Əziz qardaşım Səttarxan! Cənub kömrüklərimizi, neft yataqlarımızı, bir sözlə, ölkənin bütün iqtisadiyyatını istismar edərək, xalqımızı dilənçi kökünə salan İngiltərə istismarçıları daha iki talançılıq planını həyata keçirməyə başlamışlar. Birincisi budur: onlar ölkədə olan bütün abidələri və mədəniyyətimizə aid olan sənədləri təşkil etdikləri oğru dəstələri vasitəsilə soyub aparırlar. Əlbəttə, Azərbaycanda olan abidələrdə, xüsusilə Şeyx Səfi məqbərəsində və onda saxlanılan qədim Azərbaycan mədəniyyətinə aid olan əlyazmalarından, qablardan və başqa əsərlərdən (əntiq əsərlər-A.H.) muğayət olmaq lazımdır. Mədəniyyətimizi və abidələrimizi bu mədəni oğrulardan qorumaq bu gün bizim ən müqəddəs vəzifəmiz olmalıdır. İkincisi, bunlar şahla razılaşıblar ki, dörd yüz min lirənin müqabilində bütün səltənət cəvahirələrini banki-şahidə girova götürsünlər. Əlbəttə, bu pul inqilabi hərəkatı və xüsusilə Təbriz inqilabını boğmaq üçün xərclənəcəkdir. Onu bilməlisiniz ki, bu cəvahirələrin ən azı on milyon lirə dəyəri vardır. İngiltərə hökuməti bu yol ilə bir oxla iki nişan vurmaq istəyir: həm inqilabı yatırmaq, həm də az bir pulun müqabilində bu böyük və qiymətli sərvətə yiyələnmək istəyir. Hər vasitə ilə bu işləri ifşa etmək lazımdır. Qoy xalq üsyanı və qəzəbi şahın bu xəyanətinə də mane olsun”. [5, s.115-116] Bununla da Böyük Britaniyanın İran şahı ilə əlbir olub, Azərbaycan xalqının təbii və mədəni sərvətlərini talaması göstərilir. Bundan başqa ingilislər bütün müxalif qüvvələri, o cümlədən islamçı qüvvələri pul və silahla təmin edib. “Səttarxan hərəkatının kökündən qazımaq” planını həyata keçirməyə ruslarla birlikdə başçılıq edirlər. İngilislərin Səttarxana qarşı istifadə etmək istədikləri pozucu qüvvələrdən biri də erməni daşnaklarının olması maraqlıdır: “Bu günlərdə daşnaklardan müsyö Yefrem ilə Keri iyirmi beş nəfər başqa yoldaşı ilə Təbrizə gələcəklər. Təbrizdə olan başqa daşnakları da onlara qatıb Səttarxanın dəstəsinə qoşulmaları və o hərəkatı içərisindən pozmaları üçün hər imkandan istifadə edin. Yefrem yeri gəldikdə çox yaxşı işlər görə bilər”. [5, s.124] Göründüyü kimi, bütün dövrlərdə ermənilər ingilislər və böyük dövlətlərin əllərində Azərbaycana qarşı, onun parçalanmasının dərinləşdirilməsi üçün bir vasitə olmuşdur.

Səttarxan Təbrizdəki bütün xarici ölkələrin konsulluqlarının və xalqın vətənpərvər milli qüvvələrinin nümayəndələrinin iştirak etdiyi görüşdə İngiltərənin İranda Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik fəaliyyətini ifşa edir, İngiltərə və onun müttəfiqləri arasında diplomatik qalmaqla yaradır, xalqın nümayəndəsinin bir çıxışında İngiltərənin İranı və Cənubi Azərbaycanı müstəmləkəyə çevirmək cəhdi ifşa edilir: “Biz bu məlun ingilislərə ona görə iblis adını veririk ki, şeytan kimi xalqı bir-birinə, dostu-dosta düşmən edir. Öz mənfəəti üçün xalqları bir-birinin üstünə qaldırır, onları bir-birinə düşmən edir. O, alçağa yoldaşdır, oğruya sirdaş. Xərdəcəlin (uzunqulaq-A.H.) ulağı kimi hər tükü bir rəngə çalır. Tehrandə özünü məşrutəçi göstərir, Təbrizə silah gətirib məşrutə düşmənlərinə paylayır. Onun tərəfdarı olan qəzetlər öz qonşumuz rus xalqına qarşı bizdə pis fikir və düşmən rəylər oyadır. Ruslarla osmanlıları, çinlilərlə rusları, yaponlarla rusları bir-birinə qırdıran həmin bu ingilislərdir. O, bizi də var-yoxdan çıxarılandıqdan sonra, mədənlərimizi, pulumuzu, qızılıımızı aparandıqdan sonra, indi də müqəddəs məkanlarımızı söküb və oradan əlyazmalarını daşıyır. O, şahla birləşərək səltənətin cəvahirətini qapıb qaçırmaya çalışır, şahı Azərbaycan inqilabının əleyhinə silahlandırır, məşrutəni boğmaya çalışır. [5, s.145-146] Bununla da, ingilislərin İrandan və Cənubi Azərbaycandan yığışdırılması tələb olunur, ingilislərə qarşı nifrət yaranırdı. Bu isə yüz ildən artıq Şərqdə, xüsusən İran və Azərbaycanda ağalığa edən ingilis siyasətinin iflası demək idi: “Bu heç də ingilis diplomatiyasının fəaliyyətinin zəifləməsi demək deyildi. Onlar indi başqa, yeni formalı siyasətlərə əl atacaqdır. Ancaq hələlik məlum olan bir şey vardır: ingilis diplomatları Azərbaycan inqilabına, onun başçılara qarşı yalnız İranda yox, beynəlxalq miqyasda iftira, böhtanlarla düşmənçilik siyasətini daha qızgın və vəhşiliklə davam etdirirdilər”. [5, s.148]. Beləliklə, Səttarxan hərəkatına, Azərbaycanın azadlığına və müstəqilliyinə qarşı gizli fəaliyyət aparan İngiltərə bu xalqın açıq-aşkar düşməninə çevrildi. Əsərdə ağsaqqalların nümayəndələrində birinin Sərdarı-milliyə bayrağı Azərbaycan xalqının adından təqdim etməsi hərəkatın geniş xalq hərəkatı olduğuna

dələlət edir. Sərdari-milli bütöv Azərbaycanın və bütün İran azadixahlarının məşrutə inqilabına kömək etdiyini xüsusi qeyd edir: “Bizim də köməyimiz var. Bizim köməkçilərimiz onlardan da çoxdur. Onların köməkçiləri beş-üç nəfər mülkədar və xanlardırsa, bizim arxamız bütün Azərbaycan xalqıdır. Təbriz-dən başqa Marağadan, Ərdəbildən, Urmiyadan, Miyandan, Zəncandan, Qəzvindən və Azərbaycanın hər yerindən, eləcə də Tehrandan, Rəştdən də bizə köməyə gələn var. Xalq bizimlədir. Bundan başqa, əmi can, unutmayın ki, Bakı da bizə kömək edəcək”. [5, s.164] Şimali Azərbaycandan silah və canlı qüvvədən başqa “Molla Nəsrəddin” jurnalı hərəkata mənəvi dayağını əsirgəmir, Səttarxana hərbi qüvvədən artıq yardım edirdi.

Romanda göstəriləyi kimi, 1909-cu il İranda “İstibdad-səzir”(kiçik əsarət-A.H.) adıyla tarixə düşdü. Bu il bütün İranı ayağa qaldırdı. İranda şahlıq sistemini saxlamaqla cüzi dəyişiklik edilməsi Səttarxanı Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməyə vadar edir: “Azərbaycan Əncüməni əyaləti tam bir müstəqillikdə saxlamalı işlərimizə Tehranın qarışmasına qəti yol verməməli və qəti mübarizə üçün hazır olmalıdır. Bunları etməklə bərabər biz və eləcə də Tehrandakı demokrat yoldaşlarımız həmin hökumət başçıları və həmin üsul-idarəni ifşa etməyi bir vəzifə olaraq qarşımıza qoymalıyıq. Azərbaycan Əyalət Əncüməni tam bir istiqlaliyyətlə yaşayıb. Azərbaycanda olan bütün işlərə rəhbərlik etməyi, xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qarşıda duran islahatı həyata keçirməyi öz əlinə alması qərara alındı, Tehrandakı Azərbaycan qoşunlarının geri çağırılmasına əmr verildi”. [5, s.252] Beləliklə, məlum olur ki, yaranmış tarixi şəraitdə Azərbaycan müstəqilliyini elan edərək, islahatlar yolu ilə ölkənin demokratikləşməsini həyata keçirməyə başlaya bilər.

Əsərdə xarici səfirlərin “Azərbaycan məsələsinə” münasibəti də maraq doğurur. İngilis səfirinin İran hökumətinə başçılıq etmək istəyən Qəvamülsəltənəyə dedikləri sözlər Azərbaycan xalqının əleyhinə yönəlmişdir: “Sizin qüdrətiniz varsa nə üçün Azərbaycan məsələsinə həll edə bilmirsiniz? Bir o qalır ki, Səttarxan özünü padşah elan etməsin. Ağalar, gəlin bir az açıq danışaq!. Əgər doğrudan da siz hökumətsiniz, bəs nə üçün Azərbaycandan vergi ala bilmirsiniz?. Nə üçün Azərbaycanın işinə qarışa bilmirsiniz? Nə üçün Azərbaycanda fars xalqından başqa bir xalqın varlığına inananlara özlərini qədim, qüdrətli bir xalq adlandıranlara, ölkəni ikiyə bölənlərə qarşı heç bir tədbir görə bilmir, onların özbaşınalığına imkan verirsiniz? Bu, ölkəni parçalamaq, məmləkətin istiqlaliyyətinə xəyanət etmək deyilmi”. [5, s.263]. Əslində guya İranın parçalanmaması “qayğısına qalan” ingilis səfiri vahid Azərbaycanın parçalanmasını daha da dərinləşdirməyi, Böyük Britaniyanın mənafeyinə, geosiyasi maraqlarına təhlükə olan bütöv Azərbaycanı məhv etməyi təklif edir. Sonra isə o, Səttarxanın xəyanətlə aradan götürülməsi, “bir ucu biclik, bir ucu güclük” siyasətindən istifadə edilməsini tövsiyə edir: “Siz nə üçün Azərbaycan haqqında, Səttarxan haqqında bu qədər tərəddüd göstərirsiniz? Nə üçün ona qarşı heç bir ölçü götürmürsünüz? “Yeddi dərviş bir kilim üstə sığsa da, bir ölkənin iki padşahı olmaz”- deyirlər. Bu adam istiqlal bayrağı qaldıraraq İranı yedirdən Azərbaycan kimi zəngin bir əyaləti ondan ayırmaq istəyir. Mən sizə açıq deyirəm ki, bu adam nəinki mərkəzin mənafeyinə, eləcə də Böyük Britaniya dövlətinin mənafeyinə zidd olan qorxulu bir ünsürdür. İş belə getsə, onun üstündə Böyük Britaniya kimi sizə həmişə ən yaxın dost olmuş bir dövlətlə dostluğu pozmuş olacaqsınız”. [5, s.265]. Səfir Azərbaycanın müstəqilliyini Britaniya imperiyası üçün ən böyük təhlükə hesab edir.

Əsərdə Səttarxanın dostu Mahmuda yazdığı məktubda Tehrandakı yaradılmış məşrutə hökumətinin anti-Azərbaycan siyasəti ifşa olunur: “Xarici ölkələrin dəllalxanası olan Tehran şəhərində açılan məclis və qurulan məşrutə hökuməti qəhrəman xalqımızın mənafeyini təmin etmir. İranın və xüsusilə Azərbaycanın ən böyük düşməni İngiltərə dövləti və onun tərəfdarları olan yerli vəzirlər, saray adamları ancaq maliklərin mənafeyini müdafiə edirlər. İndi biz silahımızı onlara tərəf çevirməliyik. Biz xalqımızı onlardan qorumalı və Təbriz Əyalət əncümənini milli məclis adlandırmalıyıq. Bir sözlə, öz evimizin sahibi olmalıyıq. Bu ali məqsədə çatmaq üçün lazım olarsa, yenə də qurbanlar verməliyik. Bunu yaxşı düşünməliyik ki, mübarizədə qurban verməyən bir xalq öz azad və xoşbəxt həyatını qura bilməz. Əzab içərisində ömür sürən xalqımız üçün müstəqil bir həyat yaratmalıyıq. Yaşamaq üçün balığa su lazım olduğu kimi, Azərbaycan xalqına da azadlıq və

istiqlaliyyət lazımdır. Müstəqil bir həyata malik olmayanlar cansız cəsədlərdən başqa bir şey deyildir". [5,289-290] Bu məktub Azərbaycanın müstəqillik və azadlıq yollarını göstərən vəsiyyətnamə və nəsihətnamə xarakterli bir sənəd kimi diqqəti cəlb edir.

Əsərdə 1910-cu ildə Səttarxan və Bağırxanın Tehrana daxil olmaları tarixi hadisə kimi təqdim olunur. Xalqından aralı salınan Səttarxan ingilislərin və iranlı nazirlərin planı ilə xəyanətlə öldürülür, mübarizə isə davam edir. Tədqiqatçı M.Mehdibəyova yazır: "Baş qəhrəmanın həyatının ilk çağlarından tutmuş xaincəsinə öldürülməsinə qədərki mübarizələrlə dolu həyatı, xalq hərəkatının başçısı kimi fəaliyyəti geniş epik lövhələr, rəngarəng bədii təsvir və təqdim vasitələrilə verilmişdir. Bu baxımdan "Səttarxan" əsəri klassik roman janrının bütün formal tələblərinə cavab verir. Əsərdəki ideya istiqamətinə gəldikdə isə bu gün oradakı dövrü üçün aktual olan bir çox problemlər yeni rakursdan qiymətləndirilməli, dünyanın dəyişmiş ictimai-siyasi mənzərəsi qlobal geosiyasi şəraitin dəyişməsi fonunda saf-çürük edilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, xalqımızın yaxın keçmişinin qəhrəmanlıqla dolu səhifələrini, ədalət uğrunda mübarizəsini əsasən obyektiv əks etdirəndiyinə görə "Səttarxan" romanı bu gün də öz ideoloji və poetik əhəmiyyətini saxlamaqdadır". [6, s.133]. Beləliklə, "Səttarxan" romanı Azərbaycan xalqının azadlıq və müstəqillik tarixinin şərəfli salnaməsi kimi bəzi ideoloji yanaşmalara baxmayaraq olduqca dəyərli və əhəmiyyətli bir əsər hesab olunur.

Abbas Pənahi Makulunun növbəti əsəri "Xiyabani" tarixi romanı da Səttarxan hərəkatının məntiqi davamı və bölünmüş vətən dərini və həsrətini ifadə edən mükəmməl bir əsərdir.

Səttarxanın məşrutə inqilabından doqquz il sonra Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1920-ci ildə vətənin o tayında Cənubi Azərbaycanda Azadistan dövləti yaratmışdır. A.Pənahi Makulunun "Xiyabani" romanında Xiyabaninin Azərbaycan Demokrat Partiyası və "Təcəddüd" (Yeniləşmə) qəzetini təsis etməsi, partiyanın fəaliyyət istiqamətləri, Azərbaycana Tehranın etdiyi haqsızlıqlara və ədalətsizliyə son qoyması tələbləri əksini tapmışdır.

Romanın qəhrəmanı Xiyabani gənc yaşlarından öz ömrünü xalqının, vətənin səadəti və azadlığı yolunda sərf etməyə and içir, ona görə də ticarəti buraxıb ruhaniliklə məşğul olur: "xalqıma, vətənimə məhəbbətim sonsuzdur. Hüdudsuzdur, lakin bu məqsəd, arzu, amala nail olmaq işində təkə ruhaniyyət və ədəbiyyatla kifayətlənmək olmaz! Təbliğatla yanaşı, təşviqat da, təşkilat işi də lazımdır. Vətənpərvər gəncləri bir yerə cəm edib, onları bir mərkəzdə birləşdirmək lazımdır. Mütərəqqi millətlərdə həmişə belə olub". [3, s.160] Xiyabani Azərbaycanın müstəqilliyi üçün təbliğat və təşviqatı təşkilatlanma ilə birləşdirməyi tövsiyə edir.

Məşrutə və azadlığın mahiyyətini xalqa başa salan Xiyabani millət vəkili kimi xalqın mənafeyini müdafiə edir. Pənahi Makulu göstərir ki, İranın məşrutə hərəkatı Şərqi dünyasını oyandırdı. "İranda azadlıq cəbhəsinin başında Azərbaycan dururdu". [3, s.186]

Şimali Azərbaycan sovetləşdikdən sonra da Cənubi Azərbaycanda Xiyabani hərəkatına yardım edir. Romanda tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq, Xiyabani yaratdığı hökumətin adını müəyyənləşdirir və ondan qurduğu hökumətin adını soruşduqda:

– Azərbaycan hökuməti!

– Əlbəttə, Azərbaycan! Amma hələlik Azərbaycan adı qoymaq olmaz. O səbəbə ki, Arazın o tayında müstəqil Azərbaycan hökuməti yaranmışdır. Əsas işə başlamalıyıq. Ad qoymaq həmişə və hər vaxt mümkündür". [3, s.285]

Tədqiqatçı Arif Kəskin "Bakı-Təbriz" dərgisində Xiyabaninin elan etdiyi dövlətin "Azadistan" olduğunu göstərir: "Xiyabani Azərbaycanda Tehrandan asılı olmayan bir dövlət qurmaq istəyində idi. Bunun üçün o, xalqın dəstəyi ilə Təbrizə nəzarəti ələ keçirdi. Nəhayət, o, Azərbaycanı müstəqil bir dövlət elan etdi və adını dəyişib "Azadistan" qoydu, dövlət də "Azadistan dövləti" adlandırıldı. Xiyabani ictimai və siyasi baxışlarını fəlsəfi əsasda irəli sürür, bütün çıxışlarında hadisələri bir siyasətçi kimi deyil, bir filosof kimi təhlil edirdi. O, Güney Azərbaycan milliyətçi hərəkatının lideri olmaqdan əlavə, həm də Azərbaycanın ən görkəmli siyasi zəkalarından biri sayıla bilər. [2, s.30-31] Müəllif Xiyabaninin düşüncəsinin mərkəzində "Təcəddüd"

(müasirləşmə) məfhumu dayandığını, İranda müasirləşmənin Qərbləşmə ilə sinonim olduğunu və Qərbləşmənin milli dəyərlərin inkarı kimi başa düşüldüyünü göstərir: “Xiyabaniyə görə isə “təcəddüd cəmiyyət və fərd səviyyəsində müasir dövrün şərtlərini mənimsəmək və zamanla ayaqlaşmaqdır. O, təcəddüdü milli dəyərlər üzərində qurulmuş yeniləşmə prosesi kimi görür. Xiyabaninin düşüncəsində müstəqilliyin çox önəmli yeri vardır. Müstəqillik olmadığı yerdə təcəddüddən (müasirləşmədən) söhbət gedə bilməz. İran və Azərbaycan müstəqil olmalıdır. Lakin ilk vaxtlar İranın da müstəqilliyini tələb edən Xiyabani sonralar müxtəlif daxili və xarici səbəblərdən İrani azad etməyin çətin olduğunu başa düşür və belə olan halda Azərbaycanı xilas etməyin daha asan və gərəkli olduğu qənaətinə gəlir. Xiyabani bu məntiqə söykənərək, Azərbaycanı düşünürdü. O, Azərbaycanı İranın Qərbə açılan gözü, demokratikləşmə və modernləşmənin əsl dayağı sayırdı. Xiyabani Azərbaycanın tarixi yalnızlığını hiss edərək, onun müstəqil dövlət elan olunması zərurətinə inanmışdır. Xiyabaninin Azadistan dövləti Azərbaycan milli mücadiləsini yeni bir mərhələyə daxil etmişdir. Azərbaycan İranın tərkibində öz rifahını, inkişafını və azadlığını tapmayacaqdır. Bununla da Xiyabani Güney Azərbaycan milli mücadiləsində müstəqillik düşüncəsinin təməlini qoymuşdur”. [2, s.30-31]. Romanda da Xiyabani bu fikri ifadə edərək, Azərbaycanın öz müqəddaratını düşünməsi zərurətini xüsusi qeyd edir: “Özümüz-özümüzü idarə etməsək bədbəxtlik hamımızın qapısını döyəcək” [3, s.266] və sonra isə o, qətiyyətlə bildirir: “Tehranla əlaqəni kəsib, özümüz-özümüzü idarə etməliyik!...Azərbaycan nəinki özünü, hətta İrani da idarə etməyə qadirdir”. [3, s.284] Bununla da Xiyabani qəti olaraq Azərbaycanın tam müstəqilliyini bəyan edir.

Tədqiqatçı M.Mehdibəyova romandakı sosializm realizmindən irəli gələn nöqsanları göstərərək yazır: “Qüvvələrin birmənalı olaraq iki cəbhəyə bölündüyü bu əsərdə də sosializm realizmi metodunun təsiri və bolşevik ideologiyasının tələbi altında proletar beynəlmiləçiliyi ideyası, böyük rus proletariatının qardaşlıq köməyi, əksinə, rus imperializminin xəyanəti və s. əvvəlki romandan artıq bizə məlum olan stereotip məsələləri burada da qoyulmuş və “bədi həllini” tapmışdır”. [6, s.136] Bununla da müəllif bütün bu problemlərə yeni nöqtəyi- nəzərdən yanaşılması zərurətini irəli sürür.

Yazıçı öz əsərində Xiyabani hərəkatının çox ağır və çətin geosiyasi şəraitdə aparıldığını xüsusi nəzərə çatdıraraq yazır: “Təbrizim! Ey başı bələli şəhər, nə müsibətlər qalmadı sən bu əyilməz başın çəkməsin?! Kimin üzünə xoş baxdın? Kimin üzünə güldün, qapılarını taybatay açıb: “Buyurun, qonağımız olun!”-dedin. Kimə can deyib zəhrimar eşitmədin?... Ancaq Təbrizim! Bilməlisən ki, məlun ingilislər hələ də səndən əl götürməyiblər. Onların qoşunları hələ də İranın Cənub hissəsində tufan eləyir, qanlar tökür, evlər yıxır, azadlıq adını çəkənlərin dilini boyununun ardından çıxarırlar”. [3, s.225] Əsərdən görünür ki, dünya güclərinin geosiyasi maraqları dairəsində olan Azərbaycanın Cənub hissəsinin müstəqilliyi olduqca müşkül problemə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dubinski İ. Nərimanov. Bakı: Yazıçı, 1979, 235 s.
2. Kəskin A. Güney Azərbaycanda milli hərəkatın tarixi təməlləri // “Bakı-Təbriz” Dünya azərbaycanlılarının dərgisi, №1(4), yanvar 2006, s.15-31
3. Makulu A.P. Xiyabani. Roman. Bakı: XAN, 2015, 416 s.
4. Makulu A.P. Səttarxan. Roman. I kitab. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1983, 336 s.
5. Makulu A.P. Səttarxan. Roman. II kitab. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1983, 335 s.
6. Mehdibəyova M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsr (1947-1990-cı illər). Bakı: Nurlan, 2007, 190 s.
7. Əhmədli V. Ədəbi qaynaqlar yeni baxımdan tədqiq olunmalıdır.
<http://newsxəzər.info.az/951...8>

РЕЗЮМЕ

**ИДЕИ РАЗДЕЛЕННОЙ РОДИНЫ И НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ В
ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ АББАСА ПАНАХИ МАКУЛУ
В 60-80-ые ГОДЫ XX ВЕКА**

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, эмигрантская проза, национально-освободительное движение, сектантство, комитеты помощи, угнетение, национально-нравственная целостность, большевистская идеология.

В статье исследуется тема разделенной родины, вопросы воссоединения и целостности Южного и Северного Азербайджана в исторических романах выдающегося представителя эмигрантской литературы Южного Азербайджана Аббаса Панаха Макулу, жившего и творившего в Северном Азербайджане в 60-80-ые годы XX века. Автор отмечает, что крупные государства, имеющие геополитические интересы, объединились, чтобы отнять у народа его свободу и право на суверенитет, но сильный духом народ показал, что его воля к единству, солидарности и решимость вести борьбу до победного конца оказались очень сильны.

SUMMARY

**DIVIDED HOMELAND AND NATIONAL-MORAL INTEGRITY IDEAS
IN ABBAS PANAHİ MAKULU'S HISTORICAL NOVELS IN 60-80s OF XX CENTURY**

Huseynova A.H.

Key words: South Azerbaijan, immigration prosaist, national liberation movement, sectarianism, assisting committees, despotism, national-moral integrity, Bolshevik ideology.

In the article, problems of divided homeland, merge of two parts of Azerbaijan and unification in historical novels "Sattar Khan" and "Khiyabani" by Abbas Panahi Makulu, who was outstanding representative of South Azerbaijan immigrant literature in North Azerbaijan, have been involved in research. The author shows how big, powerful states which had geopolitical interests in disintegration of Azerbaijan jointly took the nation's right of sovereignty and independence away; however, Azerbaijani people's azerbaijanism, unity and solidarity feelings were strong and they were able to continue the fight until the end.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.12.2019
	Son variant	25.12.2019